

تأملی در مسیر کاروان اسرای اهل بیت (ع)

احمد خامه یار

چکیده: مسیر جغرافیایی کاروان اسرای اهل بیت (ع) از کوفه تا شام، از موضوعات تاریخی مرتبط با مسئله اربعین حسینی است که درباره آن، میان پژوهشگران اختلاف نظر وجود دارد و هر یک از آنان، یکی از سه مسیر مستقیم (از طریق بادیه شام)، میانی (به موازات رود فرات) و سلطانی را به عنوان مسیر کاروان اسرا برگزیده‌اند. در این نوشتار با اشاره به وجود زیارتگاه‌های متعددی منسوب به سر امام حسین (ع) و دیگر شخصیت‌های اهل بیت (ع)، که در سده ششم هجری در شهرهای واقع در طول مسیر سلطانی وجود داشته، نتیجه گرفته شده که این مسیر، در سده‌های اولیه هجری، به عنوان مسیر احتمالی کاروان اسرای اهل بیت (ع) مشهور بوده است.

واژگان کلیدی: اربعین حسینی، واقعه عاشورا، امام حسین (ع)، اهل بیت (ع)، مسیر کاروان اسرای اهل بیت (ع)، زیارتگاه‌ها

مقدمه

مسیر جغرافیایی کاروان اسرای اهل بیت (ع) از کوفه تا شام، از موضوعات تاریخی بسیار مهم مربوط به اربعین حسینی است و مطالعه این موضوع، از آن رو اهمیت دارد که شناخت دقیق منزلگاه‌های کاروان اسرای اهل بیت (ع) در طول این مسیر، می‌تواند در بررسی زمان مورد نیاز برای سفر این کاروان و تشخیص مسئله بازگشت یا عدم بازگشت آنها به کربلا در روز بیستم صفر سال 61 قمری، تعیین کننده باشد.

در دو دهه اخیر، کتاب‌های فراوانی، عمدتاً به زبان عربی، درباره مسیر جغرافیایی کاروان اسرای اهل بیت (ع) از کوفه تا شام منتشر شده که بیشتر آنها فاقد نوآوری، و تکرار مکررات کارهای قبلی است. ضمن تحقیقات انجام شده درباره بازگشت کاروان اسرای اهل بیت (ع) به کربلا در روز اربعین، بررسی مسیر اسرا مورد توجه نویسندگان و پژوهشگران قرار گرفته است. البته گاه برخی از آنان بر اساس پیش‌فرض خود، مبنی بر رسیدن یا نرسیدن کاروان در تاریخ مزبور، به تعیین مسیر پرداخته‌اند. 1

به طور کلی مهم‌ترین مانع در شناخت و تعیین مسیر جغرافیایی کاروان اسرای اهل بیت (ع) از کوفه تا شام، چنان‌که شماری از پژوهشگران معاصر گوشزد کرده‌اند، این است که در هیچ یک از منابع تاریخی معتبر و دست اول، آگاهی‌های قابل اعتمادی در این باره به چشم نمی‌خورد (قمی، بی‌تا، ص 388؛ رنجبر، 1384، ص 179؛ سبحانی‌نیا، 1384، ص 156).

از این رو، با توجه به فقدان نص تاریخی صریح، لازم است از شواهد تاریخی دیگری برای تعیین و تشخیص مسیر احتمالی استفاده کرد.

مسیرهای احتمالی کاروان اسرا از کوفه تا شام

پژوهشگران معاصر که به بررسی تاریخی مسئله اربعین حسینی پرداخته‌اند، معمولاً سه راه جغرافیایی را به عنوان مسیر احتمالی کاروان اسرا از کوفه تا دمشق مطرح کرده و هر یک از آنها، یکی از این سه مسیر را برگزیده‌اند. این مسیرها عبارت‌اند از:

1. راه مستقیم: مسیری بوده که با گذشتن از میان بادیه شام، کوفه را به صورت مستقیم به دمشق متصل می‌کرده است. این مسیر، اگرچه کوتاه‌ترین راه میان کوفه و دمشق است، به علت سختی و طاقت‌فرسا بودن آن، که مستلزم عبور از صحرای سوزان و بی‌آب و علف بوده، و با توجه به اینکه در طول آن، شهرها و آبادی‌های چندانی وجود نداشته، مسیر رایج و کاروان‌رو نبوده و تنها در موارد خاص و اضطراری، پیموده می‌شده است. ری شهری با این توجیه که به‌طور کلی اخبار موثق و قابل اعتمادی درباره مسیر کاروان اسرای اهل بیت (ع) وجود ندارد، مسیر بادیه را بر دیگر احتمال‌های موجود در این زمینه ترجیح داده است (الری شهری، 1431ق، ج 5، ص 210).

2. راه سلطانی: مسیر رایج و متداول عموم کاروان‌ها در سده‌های نخست اسلامی است و کلیات آن بدین شرح بوده که از کوفه در جهت شمال، با گذشتن از شهرهایی همچون مدائن (و بغداد در دوره‌های بعدی) و سپس تکریت، به شهر موصل در ناحیه جزیره می‌رسیده و سپس به سمت غرب، با گذشتن از شهرهایی همچون نصیبین، رأس‌العین، حران یا رقه، به شهرهای شمالی شام، همچون بالس، حلب و قنسرين می‌رسیده است. در ادامه نیز با تغییر جهت به سمت جنوب و با گذشتن از شهرهایی همچون حمه، حمص و بعلبک، به دمشق منتهی می‌شده است.

این مسیر در برخی از مقتل‌های قدیمی همچون مقتل منسوب به ابومخنف و نور العین فی مشهد الحسین منسوب به ابواسحاق اسفراینی، به عنوان مسیر کاروان اهل بیت (ع) تعیین شده است. اما می‌دانیم که این مقتل‌ها ارزش و اعتبار تاریخی ندارند و امروزه، پژوهشگران و صاحب‌نظران، انتساب این دو مقتل را به هر یک از ابومخنف و اسفراینی رد کرده‌اند (از جمله: خلیلی صیفار، 1393، ص 39-41 و 125-126؛ محمدی ری‌شهری، 1388، ص 83-87).

همچنین در کتاب کامل بهائی، که در سده هفتم هجری نگاشته شده و منبعی نسبتاً قدیمی به شمار می‌آید، به وقایعی مرتبط با حمل کاروان اسرا و سرهای شهدا به شام، که در شهرهای ماردین، نصیبین، میافارقین (سیلوان امروزی) و بعلبک رخ داده، اشاره شده است (عمادالدین طبری، بی‌تا، ج 2، ص 291-292). نقل این وقایع در این کتاب، به نوعی شهرت

مسیر سلطانی، بلکه دایره‌ای گسترده‌تر و طولانی‌تر از این مسیر را، به گونه‌ای که شهرهای ماردین، نصیبین و سیلوان در جنوب شرقی ترکیه امروزی را در بر می‌گیرد، به عنوان مسیر کاروان اسرای کربلا نشان می‌دهد.

از میان پژوهشگران متأخر، مرحوم محدث نوری، با استناد به شهرت عبور کاروان اسرا از مسیر سلطانی، چنان‌که از مقاتل و منابع مختلف برمی‌آید، بر آن شده است که قضایای مختلف مربوط به طول این مسیر که در منابع و مقاتل مختلف نقل شده، هرچند نمی‌شود به تک تک آنها تمسک و استناد کرد، اما در مجموع مؤید عبور کاروان اسرا از مسیر سلطانی است (نوری، 1379، ص 238-239).

3. راه میانی: این مسیر به موازات رود فرات و با گذشتن از شهرهایی همچون انبار، قرقیسیا و رقه، به شمال شام می‌رسیده و از آنجا، برای رسیدن به دمشق، با مسیر سلطانی یکی می‌شده است. امام علی (ع) برای رفت و بازگشت به «صفین» (در شمال شام)، مسیر موازی رود فرات را طی کرده است (درباره جزئیات این مسیر ر.ک: خامه‌یار، 1390، ص 41-72). برخی از پژوهشگران، با این توجیه که این مسیر، نه مانند مسیر سلطانی آن‌قدر طولانی بوده و نه مانند مسیر بادیه شام، متروکه و کویری و خشک و سوزان بوده است، بلکه مسیری متعارف و مرسوم به شمار می‌آمده، آن را مسیر کاروان اسرای اهل بیت (ع) دانسته‌اند (سبحانی‌نیا، 1384، ص 159).

زیارتگاه‌های سر امام حسین (ع) و اسرای کربلا

نکته‌ای که تا کنون بسیاری از پژوهندگان مسئله اربعین حسینی بدان توجه نکرده و از آن غافل مانده‌اند، این است که در شماری از شهرهای واقع در طول مسیر سلطانی، زیارتگاه‌های متعددی مرتبط با کاروان اسرای کربلا و سر امام حسین (ع) وجود داشته که برخی از آنها تا روزگار حاضر نیز باقی مانده است. منابع و مدارک تاریخی، نشان دهنده وجود بیشتر این زیارتگاه‌ها، لااقل از سده ششم هجری است و این مسئله به نوعی، شهرت مسیر سلطانی را به عنوان مسیر کاروان اسرای اهل بیت (ع) از آن دوره می‌رساند.

از مهم‌ترین این منابع، کتاب الاشارات الی معرفة الزیارات، تألیف علی بن ابی‌بکر هروی (م. 611ق) است که در نیمه دوم سده ششم نگاشته شده و نخستین و مهم‌ترین متن تاریخی موجود درباره زیارتگاه‌های جهان اسلام به شمار می‌آید و در آن، به شماری از زیارتگاه‌های منسوب به سر امام حسین (ع) و دیگر شخصیت‌های اهل بیت (ع)، در شهرهای واقع در طول مسیر سلطانی اشاره شده است.

منبع دیگر، مناقب آل ابی طالب، اثر ابن شهر آشوب (م. 588ق) است که در آن، به آشکار شدن کراماتی از زیارتگاه‌های مشهور به «مشهد الرأس» در شماری از شهرهای میان کربلا تا عسقلان، شامل موصل یا موصلین 2، نصیبین، حماه، حمص و دمشق، اشاره شده است (ابن شهر آشوب، 1421ق، ج 4، ص 89-90).

در ادامه، فهرستی از زیارتگاه‌های رأس الحسین (ع) یا مقام‌های دیگری مرتبط با شخصیت‌های اسیر در کاروان اهل بیت (ع) را که با استناد به منابع و مدارک قدیمی (عمدتاً از سده ششم یا هفتم) در شهرهای واقع در طول مسیر سلطانی وجود داشته است، به دست می‌دهیم:

1. موصل / مشهد رأس الحسین (ع)

ابن شهر آشوب و هروی از این زیارتگاه یاد کرده‌اند (ابن شهر آشوب، 1421ق، ج 4، ص 90؛ هروی، 1953م، ص 70) و هروی آن را به عنوان «محل گذاشتن سر امام حسین (ع) در زمان عبور اسرا» معرفی کرده است (هروی، همانجا).

2. بلد / مقام عمر بن امام حسین (ع)

بلد شهر کوچکی در شمال موصل بوده که امروزه به نام اسکی موصل شناخته می‌شود. هروی به وجود زیارتگاهی به نام «عمر بن الحسین» (ع) در این شهر اشاره کرده که با استناد به کتیبه موجود در آن، این زیارتگاه، مقام عمر بن امام حسین (ع) در زمان اسارت وی در سال 61 قمری بوده و ساختمان زیارتگاه را شخصی به نام ابراهیم بن قاسم مدائنی در سال 103 (؟) ساخته و خان القطن (سرای پنبه) در بازار کهنه شهر بلد را وقف آن کرده است (همان، 1953م، ص 68). 3

3. نصیبین / مسجد امام زین العابدین (ع)؛ مشهد الرأس و مشهد النقطة:

ابن شهر آشوب به وجود «مشهد الرأس» (زیارتگاه رأس الحسین) در نصیبین اشاره کرده است (ابن شهر آشوب، 1421ق، ج 4، ص 90). هروی نیز به وجود سه زیارتگاه در این شهر اشاره کرده که عبارت بوده‌اند از: مسجد امام زین العابدین (ع)، مشهد الرأس که درباره آن گفته شده: «در زمان بردن اسرا به شام، سر امام حسین (ع) را در این محل آویخته‌اند»، و مشهد النقطة که درباره آن گفته‌اند: «از سر امام حسین (ع) خونی در آنجا چکیده است» (هروی، 1953م، ص 65-66).

4. بالِس / مشهد الحَجَر

بالِس شهر تاریخی کهنی در شمال شام بر ساحل رود فرات است که در قرون اولیه اسلامی، بندرگاه کشتی‌هایی که در این رود حرکت می‌کردند، شناخته می‌شده است. بخشی از ویرانه‌های این شهر امروزه در ساحل دریاچه عظیم اسد که پس از تأسیس سد بزرگ فرات در غرب رَقّه به وجود آمده، هنوز قابل رؤیت است و در چند کیلومتری آن، شهر نسبتاً جدیدی به نام «مسکنه» قرار دارد.

هروی از زیارتگاهی به نام «مشهد الحَجَر» در بالِس یاد کرده که به گفته وی، محل گذاشتن سر امام حسین (ع) در زمان عبور اسرا بوده است (همان، 1953م، ص 61). امروزه درون قبرستانی قدیمی مشرف به ویرانه‌های شهر بالِس، محلی وجود دارد که اهالی منطقه، آن را مقام رأس الحسین (ع) می‌دانند (تحقیق میدانی نگارنده) و ممکن است بقایای زیارتگاه مورد اشاره هروی باشد.

5. حلب / مشهد الدَّكَّة یا مشهد السَّقَط (مشهد المحسن)

این زیارتگاه امروزه در سمت غربی شهر حلب قرار دارد و آن را مدفن مُحَسَّن، فرزند امام حسین (ع) می‌دانند. محلی که زیارتگاه در آن قرار دارد، کوه کوچکی است که در گذشته «جوشن» نام داشته و بنا بر باورهای کهن مردم حلب، محل توقف اسرای اهل بیت (ع) در زمان رسیدن آنها به حلب بوده است و گویند در این محل، یکی از زنان امام حسین (ع) فرزندی را که از آن حضرت باردار بوده، سقط کرده است (ابن شدّاد، 1953م، ج 1، ق 1، ص 48؛ ابن عدیم، 1988م، ج 1، ص 411-412).

هروی در نیمه دوم سده ششم از این زیارتگاه یاد کرده (هروی، 1953م، ص 4) و ابن عدیم آن را زیارتگاه شیعیان حلب دانسته است (ابن عدیم، 1988م، ج 1، ص 411). بر اساس آنچه از تاریخ مفقود ابن ابی طی (م. 630ق)، مورخ شیعه حلب، نقل شده، سیف‌الدوله حمدانی در سال 351 قمری، سنگ قبر قدیمی محسن را در اینجا شناسایی کرده و بر آن زیارتگاهی ساخته است و این زیارتگاه در دوره حکومت‌های بعدی (بنی مرداس، آل‌زنگی و ایوبیان) به تدریج توسعه یافته است (ابن شدّاد، 1953م، ج 1، ق 1، ص 48-50).

6. کفرطاب / مشهد رأس الحسین (ع)

کفرطاب از شهرهای باستانی مناطق مرکزی شام بوده که ویرانه‌های آن امروزه در غرب روستای «خان شیخون»، در میان راه حماه و معرّه النعمان باقی مانده است. در برخی منابع متأخر، به وجود یک زیارتگاه رأس‌الحسین (ع) نزدیک خان شیخون اشاره شده (روّاس رفاعی، بی‌تا، ص 88) که کامل شحاده، باستان‌شناس سوری، محل آن را در حوالی روستای «تل عاس» (در جنوب ویرانه‌های کفرطاب) تعیین کرده و با استناد به شکل معماری بنا، آن را مربوط به دوره ایوبی دانسته است (شحاده، 1970م، ص 98).

7. حماه / مشهد رأس‌الحسین (ع)

ابن شهرآشوب به وجود این زیارتگاه اشاره کرده است (ابن شهر آشوب، 1421ق، ج 4، ص 90). امروزه در شهر حماه مسجد و زیارتگاهی تاریخی به نام «مسجد الحسین» وجود دارد که با استناد به کتیبه‌ای بسیار قدیمی در آن، در سال 552 قمری در دوره سلطان نورالدین محمود بن زنگی بازسازی شده و در کتیبه‌دیگری، از آن به نام «مشهد رأس‌الحسین (ع)» یاد شده است (خامه‌یار، 1393، ص 158-159).

8. حمص / مشهد رأس‌الحسین (ع)

ابن شهرآشوب به وجود این زیارتگاه اشاره کرده است (ابن شهر آشوب، 1421ق، ج 4، ص 90). گفته می‌شود که این زیارتگاه در دوره‌های بعدی به نام‌های «زاویه حسنویه» یا «مسجد علی و حسین»، به حیات خود ادامه داده و در دوره اخیر تنها مناره آن باقی بود که آن هم به دست شهرداری حمص از بین رفت (خامه‌یار، 1393، ص 165-166).

نتیجه‌گیری

به باور نگارنده این سطور، وجود تعداد قابل توجهی از زیارتگاه‌های مرتبط با سر امام حسین (ع) و اسرای اهل بیت (ع) در شهرهای واقع در طول مسیر سلطانی که لااقل از نیمه سده ششم هجری مشهور و شناخته شده بوده (و در این نوشتار، ده زیارتگاه با استناد به منابع کهن شمارش شد)، نشان می‌دهد کاروان اسرای اهل بیت (ع) و سرهای شهدای کربلا، به احتمال زیاد این مسیر را پیموده‌اند و این موضوع، اگرچه در منابع معتبر تاریخی ثبت نشده، در حافظه جمعی ساکنان این مناطق باقی مانده و در قالب ایجاد زیارتگاه‌هایی در محل‌های منسوب به سر امام حسین (ع) و اسرای اهل بیت (ع) تبلور یافته است.

منابع و مأخذ:

1. ابن شدّاد، محمد بن علی (1953م). العلاقات الخطيرة في ذكر امراء الشام والجزيرة، تحقيق دومينيك سورديل، دمشق، المعهد الفرنسي.
2. ابن شهر آشوب، محمد بن علی (1421ق). مناقب آل ابی طالب، تحقيق يوسف البقاعي، بيروت، ذوی القربی، چاپ اول.
3. ابن عدیم، عمر بن احمد (1988م). بغیة الطلب فی تاریخ حلب، تحقيق سهیل زکّار، دمشق، دار القلم العربی.
4. خامه یار، احمد (1393). آثار پیامبر 9 و زیارتگاه های اهل بیت: در سوریه، تهران، مشعر.
5. خامه یار، احمد (1390). «پژوهشی در مسیر امام علی 7 به صفین و محل جنگ صفین»، پژوهش نامه علوی، شماره 3، بهار و تابستان.
6. خلیلی صیفار، علی (1393). تطور عاشورانگاری در منابع اهل سنت از آغاز تا پایان عصر سبط ابن جوزی، قم، نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه ها، چاپ اول.
7. رنجبر، محسن (1384). «پژوهشی در اربعین حسینی»، تاریخ در آینه پژوهش، شماره 5، بهار.
8. رؤّاس رفاعی، محمد مهدی بن علی (بی تا). بوارق الحقائق، تحقيق عبدالکریم بن سلیم عبدالباسط، طرابلس الغرب، مكتبة النجاح.
9. الریشهري، محمد (1431ق/2010م). موسوعة الامام الحسين 7 فی الكتاب والسنة والتاريخ، بيروت، دار الحديث، چاپ اول.
10. سبحانی نیا، محمدتقی (1384). «تحقیقی درباره اربعین حسینی»، تاریخ در آینه پژوهش، شماره 6، تابستان.
11. شحاده، کامل (1970م). «مآثر نورالدین محمود زنکی العمرانیة فی حماء»، الحولیات الاثریة العربیة السوریة، مجلد 20.
12. عمادالدین طبری، حسن بن علی (بی تا). کامل بهائی، تهران، مکتبه مرتضویه.
13. قاضی طباطبائی، سید محمدعلی (1397ق). تحقیق درباره اول اربعین حضرت سیدالشهداء 7، تبریز، چاپ دوم.
14. قمی، عباس (بی تا). نفّس المهموم، بیروت، دار المحجّة البیضاء ودار الرسول الاکرم.

15. محمدی ری‌شهری (1379). محمد، فرهنگ‌نامه مرثیه‌سرایی و عزاداری سیدالشهدا، تهران، مشعر، چاپ سوم.
16. نوری، میرزاحسین (1379). چشم‌اندازی به تحریفات عاشورا (لؤلؤ و مرجان)، تحقیق مصطفی درایتی، قم، احمد مطهری.
17. هروی، علی بن ابی‌بکر (1953م). الاشارات الی معرفه الزیارات، تحقیق جانین سوردیل - طومین، دمشق، المعهد الفرنسي، چاپ اول.
۱. از جمله تحقیقاتی که در آن به اثبات بازگشت کاروان اسرای اهل بیت (ع) در اربعین حسینی پرداخته شده است، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: قاضی طباطبایی، سید محمدعلی، تحقیق درباره اول اربعین حضرت سیدالشهداء (ع)، تبریز، ۱۳۹۷ق؛ رنجبر، محسن، «پژوهشی در اربعین حسینی»، تاریخ در آینه پژوهش، ش ۵، بهار ۱۳۸۴؛ سبحانی‌نیا، محمدتقی، «تحقیقی درباره اربعین حسینی»، تاریخ در آینه پژوهش، ش ۶، تابستان ۱۳۸۴.
۲. در مناقب ابن شهرآشوب، در چاپ جدید (بیروت) به صورت «موصل»، اما در چاپ قدیمی (نجف)، به صورت «موصلین» آمده که بر دو شهر موصل و بکد دلالت دارد.
۳. متن عربی کتیبه، چنان‌که هروی نقل کرده، به شرح زیر است: «بسم الله الرحمن الرحيم. هذا مقام عمر بن الحسين بن علي بن ابي طالب وهو اسير في سنة احدى وستين. تطوع بعمارتہ ابراهيم بن القاسم المدائني في صفر سنة ثلاث ومائه، وحبس عليه خان القطن من السوق العتيق ببلط». باید توجه داشت که تاریخ ۱۰۳ که در کتیبه آمده، ممکن است تصحیف تاریخ متأخرتری، همچون ۵۰۳ قمری باشد. همچنین به باور نگارنده این سطور، با توجه به اینکه برای امام حسین (ع) فرزندی به نام «عمر» گزارش نشده، این مقام احتمالاً در اصل متعلق به عمرو بن امام حسن مجتبی (ع) بوده که در واقعه کربلا و در میان اسرا حضور داشته و در کتیبه یاد شده یا در نسخه‌های خطی کتاب هروی، به نام عمر بن امام حسین (ع) تحریف شده است.